

A középkori Magyarország településhálózatának térképes dokumentumai

Varga Csaba Gergely

DOI: <https://doi.org/10.30921/GK.71.2019.2.4>

Absztrakt: A középkor során kialakult, majd a török háborúk során elpusztult magyar településhálózat rekonstrukciója hatalmas feladat. A több mint tízezer elpusztult település kevesebb, mint felének ismerjük a pontos elhelyezkedését. Az ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszékén 2018 szeptemberében elindult kutatás fő célja ezen elpusztult települések lokalizálása és egy geoinformatikai adatbázisba foglalása. E munkához főként a különböző, minél régebbi, térképeken bemutatott határnévanyagot használjuk alapként. Egyúttal célunk olyan térképi ábrázolás kidolgozása mely lehetővé teszi nemcsak a településhálózat, de az egyes települések lokalizálásában meglévő bizonytalanság bemutatását is.

Abstract: The reconstruction of the network of settlements established in the Middle Ages, then destroyed during the Turkish Wars is an enormous task. We only know the exact location of less than half of the ten thousand razed settlements. The main goals of the research started by the ELTE Department of Cartography and Geoinformatics in September 2018 are to localize these destroyed settlements and to record them in a geoinformatics database. As a base for this work, we use various, older toponyms presented on maps. At the same time, our goal is to develop a cartographic representation which enables the presentation of not only the network of settlements, but the uncertainty in the localization of individual settlements as well.

Kulcsszavak: középkori településhálózat, elpusztult települések, határnevek

Keywords: medieval network of settlements, destroyed settlement, toponyms

Az ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai tanszékén 2018 szeptemberében elindult egy kutatási projekt, melynek célja a középkori Magyarország településhálózatának rekonstrukciója. A kutatás adatait felhasználva a tanszék el kíván készíteni egy az egész középkori országot és annak minden települését ábrázoló térképművet.

A középkori településekről tekintélyes ismeretekkel rendelkezünk, ezek forrásai főként egykorú feljegyzések, okiratok és adórajstromok. Ezen feljegyzések alapján születtek meg a különböző, a középkorra visszadatált, a településanyagot is összefoglaló, földrajzi művek. Ezek közül a legjelentősebb Csánki Dezső „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” és Györffy György „Az Árpád-kor történelmi földrajza” című műve. Ezeken az összefoglaló alkotásokon kívül számos, egy vagy több megyét feldolgozó mű is született, illetve az 1970-es évektől sok helyi, kisebb területet feltáró régészeti kutatás eredményeként bukkantak középkori települések nyomaira. Ezen munkák alapján képet kaphatunk a középkorban létezett, de a későbbi korok során elpusztult településekről.

A magyar államalapítás alapvetően meghatározta a Kárpát-medence településhálózatának fejlődését. Az Árpád-háziak vezette közigazgatás kiépítése nyomán nagyszámú új helység jött létre, a településszám növekedése a középkor végéig folyamatos volt. A településhálózat azonban jelentősen eltért a ma megszokottól. A helységek túlnyomó többsége apró- és törpefalu volt, amelyek lakossága nem érte el az 500 főt. Nyugat-európai szemmel nézve jelentős méretű város nem volt az országban. A középkor végén a legnépesebb helység a királyi székhely volt. Budán ekkor 14 ezren laktak, míg Párizsnak a 15. század végén közel 150 ezer lakosa volt, Bécsben pedig közel 50 ezer ember élt. A magyarországi településhálózatban a kis méretű települések domináltak, ezek viszont sűrűn helyezkedtek el egymás mellett. Jelentős volt a földrajzi differenciálódás, ez mindig valamilyen földrajzi tényezőre volt visszavezethető. A Kisalföldön sűrűn követték egymást a mezővárosok és a falvak, míg az Alföld inkább aprófalvas volt. A középkori településhálózat, az élelmiszertermelési feltételek nyomán (megfelelő nagyságú művelhető föld), nem nyúlt a bükkerdők szintjénél magasabbra, így

a népesség elsődlegesen a dombvidékeken, az alacsony hegyvidékeken és a szélesebb folyóvölgyek mentén sűrűsödött. A síkságok nagy kiterjedésű vízborítottsága miatt nem az Alföld és a Kisalföld volt a legsűrűbben lakott terület. (Kisfazekas 2016, Szabó-Végh)

A népességyarapodás és vele együtt a településhálózat fejlődése, mely a középkor során szinte folyamatos volt, a 16–17. század háborúi hatására megtört. Az ország középső és déli vidékein hatalmas területek váltak lakatlanná, egész vármegyék néptelenedtek el, települések tömege pusztult el. Falupusztulás minden háborús időszakban bekövetkezett, de a mohácsi csatát követő 150 év pusztításának mértéke minden korábbi háborús időszakét felülmúlta. A 18. század során a középkori településállomány sok helyen nem éledt újjá; főleg a szervezett betelepítések által érintett területeken, új települések jöttek létre, új helyen. Ennek következtében (a török háborúk után) sok tekintetben egy új településhálózat alakult ki, mely a középkortól egyes területeken (pl. Temesköz) teljesen eltérő képet mutat.

Annak ellenére, hogy hatalmas mennyiségű elpusztult településről tudunk,

ezek helyzetének pontos meghatározása akkor is nehéz feladat, amikor a települések neve és valamilyen helyadat rendelkezésünkre áll. Ennek oka, hogy az adatok nem megegyező minőségűek, így pontos térképi ábrázolásukra nem mindig van lehetőségünk. Kartográfiai szemszögből egy elpusztult középkori településről a rendelkezésre álló adatok alapján három nagy fogalmi csoportot tudunk felállítani. Ezek a lokalizáció pontosságán alapítván születtek: 1) pontosan lokalizálható, 2) megközelítőleg lokalizálható, 3) nem lokalizálható.

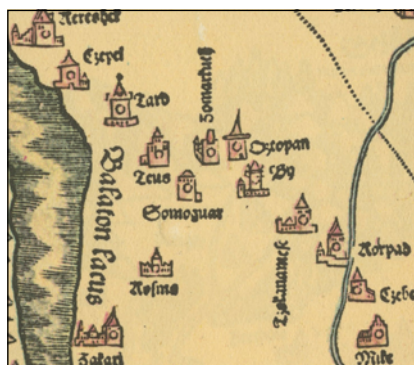
A pontosan lokalizálható (1) csoportba soroljuk az összes olyan települést, amely ma is élő vagy valamilyen megmaradt építmény, régészeti lelet alapján egy adott (ismert) földrajzi helyhez köthető. Felszíni lelet hiányában, a források alapján egyértelműen azonosítható, a terepen néhány négyzetkilométernyire behatárolható területhez köthető.

A megközelítőleg lokalizálható (2) csoportot két típus építi fel. Egyrészt azok a települések alkotják, amelyek egykori elhelyezkedése a rendelkezésre álló források alapján nem szűkíthető le néhány 10 négyzetkilométernél kisebb területre. Ugyanakkor azok a helységek is ide tartoznak, amelyekről van forrásunk, de azonosításában nem vagyunk egészen biztosak. Többnyire földrajzi nevek adnak ilyenkor segítséget. Sok egykori helység neve ma is élő határnévanyagban őrződött meg. Ezek azonosítását nehezítheti az újkori etnikai változásokkal együtt járó nyelvi átalakulás. Amikor a település nevéhez hasonló hangzású idegen névalak őrződött meg, de egy másik nyelven, akkor a megfeleltetés kérdéses.

A *nem lokalizálható* (3) csoportba tartozik minden olyan település, amely helyzetéről nem rendelkezünk megfelelő topográfiai adatokkal, így a helység nem helyezhető el egy közepes méretarányú térképen. E csoport létjogosultságát elsősorban az adja, hogy a település egykori létéről tudunk, de sokszor csak annyit, hogy melyik vármegyében feküdt.

A települések helyzetének meghatározására a térképi ábrázolás a legmegfelelőbb. Ugyanakkor a középkor

folyamán csupán kis méretarányú térképek készültek Magyarországról. A legnagyobb méretarányú, komoly névanyaggal rendelkező térképmű az 1528-ban kiadott Lázár deák féle térkép, mely kb. 1: 1 200 000 méretarányban ábrázolja a középkori Magyar Királyságot, és annak közel 1400 települését. Az 1400 település közül a legtöbb napjainkban is létezik, azonban a térképen szerepel néhány olyan is, amely 1528 óta megsemmisült. Egyúttal szerepelnek a térképen olyan helynevek, melyek ma nem azonosíthatóak egyértelműen. Csak egy példa a középkor óta megsemmisült település ábrázolására: a By néven szereplő település megegyezik az egykori Bő nevű faluval. (1. ábra) Ennek a Somogy megyei Bodrog határában, Kaposvártól északra, a mai Bűpuszta őrzi a nevét. (Stegena 1982, Plihal 2013)

1. ábra. Bő település ábrázolása a *Tabula Hungariae*-n

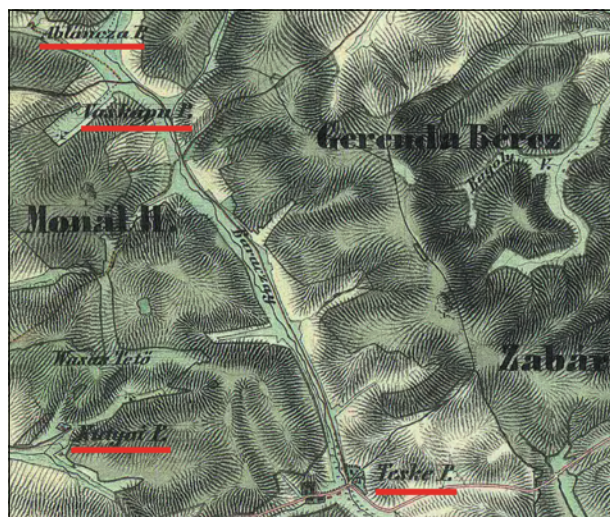
Az egykorú térképes források hiánya nem jelenti azt, hogy semmilyen formában nem maradtak fent térképen a középkori települések nevei. Rengeteg, hajdan volt helység neve őrződött meg a határnévanyagban. Ennek oka, az hogy a település egykori helyét annak pusztulása után is a település nevével jelölte a környéken megmaradt vagy betelepült népesség, ezzel megőrizve a nevet az utókornak. A név az idők során gyakran kiegészült földrajzi köznévvvel, leggyakrabban a „puszta” szóval. Mindezek nyomán a határnévanyag, az egykori települések lokalizálásában a legfontosabb forrásnak tekinthető.

A határnevek lokalizációra való felhasználásakor sokféle probléma merül fel. Jellemző, hogy a középkorban a latin nyelv betűkészletével feljegyzett településnév és a határnév sokszor

jelentősen eltér egymástól, nehezítve ezzel az azonosítást. Ennél is komolyabban hátráltatja a határnévanyag felhasználását az azóta végbement etnikai átalakulás és annak következményei. Ilyen esetben szinte mindig történt névátvétel, de ilyenkor az adott földrajzi nevet az odaérkező népesség kisebb-nagyobb mértékben a saját nyelvére formálja. Ez lehet hangzásbeli, így írott formában jelentkező változás, de lehet a név egy részének vagy egészének fordítása is. Teljes névfordításakor, amennyiben az elpusztult település neve szónév volt, ismét kérdésessé válhat az azonosítás. Az azonosíthatóság leginkább akkor maradt meg, amikor a határnévként tovább élő egykori településnév az átvevő népesség nyelvén csak helyesírási különbséggel marad fenn. (Faragó 2014)

A fentebb vázolt okokból kifolyólag a középkori települések lokalizálására olyan térképművek lehetnek leginkább alkalmasak, amelyek méretarányuknál fogva jelentős határnévanyaggal rendelkeznek. A határnevek változékonysága (a legsérülékenyebb, legkönnyebben megváltozó, eltűnő földrajzi nevek) miatt a lehető legkorábbi, a középkorhoz időben legközelebb álló térképek a legalkalmasabb a vizsgálatok elvégzésére.

Az első katonai felmérés szelvényeinek határnévanyaga meglehetősen hézagos; a főként német felmérők a magyar nyelvű határneveket gyakran elírták, és a neveket sokszor nem megfelelő helyen ábrázolták. Ebből kifolyólag a második katonai felmérés sokkal jobb alapot nyújt a határnevek között megbúvó településnevek felkutatására. Ezeken a szelvényeken már több határnév található, mint az első felmérésén, helyesírásuk is megbízhatóbb, sokkal biztosabb a térbeli elhelyezkedésük is. A harmadik katonai felmérés névanyaga határnevek szempontjából a legbővebb, jelentősen több név található rajta, mint a megelőző felmérések szelvényein, ugyanakkor e szelvények készítési ideje már jócskán eltávolodik a középkortól. A harmadik katonai felmérés szelvényeinek olvashatósága – főleg hegyvidékes területeken – a csíkozásos domborzatábrázolás sötét tónusa miatt nehézkes lehet. (Jankó 2007)

2. ábra. A második katonai felmérés
Section 42 Colone XXXVII szelvényének részlete

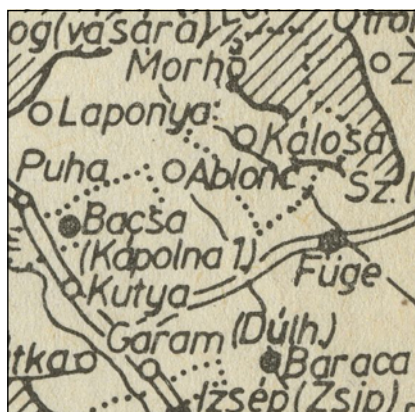
A 2. ábrán látható terület remekül példázza a második katonai felvételen megőrződött településneveket. A Kutyai pusztá megfelel az egykori Kutyá nevű településnek, Györffy György leírása alapján: „Ma psz. Rakottás határában, Rimaszombattól K-re.” Ugyanígy biztosak lehetünk abban, hogy az egykori Téske települést a mai Teske pusztá területén kell keresnünk (Györffy György: Ma pusztá Füge m. d. [helyesen: ny.]), Ablánca pusztá az egykori Ablonc település helyén áll (Györffy György: „Ma psz. Gömör és Rimaszombat között, Gömörmihályfalva határában DNy-ra és Uzapanyit határában K-re.”), Vaskapu pusztá pedig megfelel az egykori Vaskapu falunak (Csánki Dezső: „Ma pusztá Rakottás és Kálósá közt.”).

Nagyon hasznos forrást nyújtanak a határnevek közti településnevek azonosítására a 19. században készült kataszteri felmérés lapjai. A 20. század történéseinek következtében az egész középkori ország területére nem áll rendelkezésre olyan újabb összefoglaló anyag, amely lehetővé tenné a határnevek tanulmányozását. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak nagy méretarányú térképezése különböző szinten és méretarányban folyt, ráadásul sokhelyütt ideológiai okokból a magyar földrajzi névanyagot államnyelvi alakokkal cserélték fel. A mai ország területére nézve jelentős mennyiségű határnév található a polgári topográfiai térképek 1:10 000 méretarányú szelvényein és

a különböző kataszteri térképeken, így ezek is tartalmaznak egykori települések helyét rejtő neveket.

A középkori településhálózat ábrázolása eddig leginkább kis méretarányú térképeken történt, nagyobb méretarányokban szinte csak egy-egy megyét feldolgozó munkák születtek. Az egész országot bemutató, talán legrészletesebb térképek Györffy György „Az Árpád-kor

történeti földrajza” című könyvének mellékleteként jelentek meg. (3. ábra) Ezek a kb. 1:300 000 méretarányú térképek ábrázolják szinte az összes, a 15. század végén létezett települést, és azok egymáshoz képesti viszonyát. Ugyanakkor ezek a térképek rendelkeznek néhány komoly hiányossággal. Nem alkotnak egységes rendszert, minden megye részleges szigettérképként került bemutatásra, egyúttal a településeken kívül csupán vázlatos vízrajzot és a ma ismert középkori úthálózat rajzát tartalmazták. Emiatt a településeknek inkább csak az egymáshoz való viszonya olvasható le, mintsem pontos elhelyezkedésük.

3. ábra. Gömör vármegye részlete Györffy György térképén

Összegezve: a középkori Magyar Királyság településhálózatáról, bár sok a hiányosság, nagyszámú írott forrással rendelkezünk, amelyeket jól kiegészítenek a régészeti kutatásokból származó adatok. Utóbbiak egyre nagyobb számban jelennek meg, de együttes, összegző

feldolgozásuk még várat magára. Sok egykori helység esetében gyakran támaszkodhatunk a határnevekben konzerválódott nevekre. Így rendelkezésre állnak olyan források, amelyekre támaszkodva létrehozható egy, a mai kor követelményeit kielégítő térbeli adatbázis a középkori Magyar Királyság településszerkezetéről.

Irodalomjegyzék

- Faragó Imre 2014. Földrajzi Nevek. Eötvös Loránd Tudományegyetem Informatikai Kar. Budapest, pp. 13., 268–278.
- Jankó Annamária 2007. Magyarország katonai felmérései 1763–1950. Argumentum Kiadó, Budapest pp. 25–27., 66., 97.
- Kisfazekas Kornélia 2016. A Magyar településhálózat fejlődése és értékelése 3. In Szabó Julianna (szerk.): URB.0 Urbanisztika kezdőknek, BME Urbanisztika Tanszék, Budapest.
<http://urb.bme.hu/segedlet/varos1/URB.0-URBANISZTIKA-KEZD%C5%90KNEK%20-%20KISFAZEKAS.pdf>
- Utolsó elérés: 2019. február 28.
- Stegen Lajos 1991. Magyarország térképei a mohácsi vész előtt. Alföldi Nyomda, Budapest.
- Stegen Lajos 1982. Lazarus secretarius. The first Hungarian mapmaker and his work. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 32–33.
- Plihal Katalin 2013. Tabula Hungariae... Ingolstadt, 1528 térkép és utólete, OSZK–Kossuth Kiadó, Budapest
- Szabó Imre. Magyarország településszerkezetének rövid története.
<http://www.sze.hu/mtdi/gyoreuropa/R%E9sztematik%E1k/Szab%F3%20Imre%20Mo%20telep%FCI%E9sszerk%20rv.%20t%F6rt.doc>
- Utolsó elérés: 2019. március 3.
- Végh András. Buda város története a kezdetektől 1541-ig.
<http://budavar.btk.mta.hu/hu/helytortenet/buda-varos-tortenete-a-kezdetektol-1541-ig.html>
- Utolsó elérés: 2019. február 28.
- Egyéb források:
- Dr. Csánki Dezső 1890–1941. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Györffy György 1963–1998 Az Árpád-kor történeti földrajza I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Varga Csaba Gergely
II. éves
MSc hallgató

ELTE Térképtudományi és
Geoinformatikai Tanszék
csabo93@map.elte.hu